

СЕКЦІЯ 12 ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 340.1

ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ВЛАДИ І ПРАВА У НІМЕЦЬКІЙ КЛАСИЧНІЙ ФІЛОСОФІЇ

Цуркан-Сайфуліна Ю.В., к. ю. н.,
доцент, завідувач кафедри теорії та історії держави і права
Чернівецький факультет Національного університету «Одеська юридична академія»

Стаття присвячена історіософському аналізу зв'язку права і влади в німецькій класичній філософії. На основі аналізу доробку І. Канта, Г. Гегеля та Й.Г. Фіхте розкрито зміст ідеї владної зумовленості права.

Ключові слова: німецька класична філософія, філософія права, право, влада.

Статья посвящена историософскому анализу связи права и власти в немецкой классической философии. На основе анализа наследия И. Канта, Г. Гегеля и И.Г. Фихте раскрыто содержание идеи властной обусловленности права.

Ключевые слова: немецкая классическая философия, философия права, право, власть.

Tsurkan-Saifulina Yu.V. INTERPRETATION OF GOVERNMENT AND LAW IN classical German philosophy

Article is devoted to the historiosophical analysis of law and power in German idealism. The analysis of works of Kant, Hegel Fichte revealed the content of the idea of power impact on law.

Key words: German idealism, philosophy of law, law, power.

Постановка проблеми. Особливість розвитку німецької політико-правової думки кінця XVIII – початку XIX століття пояснюється станом економічного і політичного розвитку Німеччини в той час. Переживаючи етап роздробленості, Німеччина не претендувала на роль європейського лідера, в той же час почуття національної гордості, викликане відторгненням частини німецьких територій на користь Франції в результаті Наполеонівських воєн, призвело до помітного зростання національної свідомості та усвідомлення необхідності створення єдиної німецької держави.

Проблема створення єдиної держави тісно пов'язується з питанням про силу, здатну взяти на себе «історичну місію», цією силою могла стати сильна королівська влада, здатна забезпечити еволюційний розвиток держави. Такий стан суспільства потребував теоретичного обґрунтування реформування держави, яке б відобразило політичні реалії того часу. Таке обґрунтування було зроблено представниками німецької класичної філософії: Іммануїлом Кантом, Йоганном Фіхте, Георгом Вільгельмом Фрідріхом Гегелем та іншими. Це зумовлює інтерес до інтерпретацій права і влади в німецькій класичній філософії.

Мета статті полягає у виявленні філософсько-методологічних підвалин інтерпретації представниками німецької класичної філософії зв'язку влади і права як двох центральних суспільних інститутів.

Виклад основного матеріалу. Одним з найвідоміших правознавців, адептів класичної німецької філософії, який вніс справді величезний внесок в розвиток теоретичного знання про державну владу і право, є І. Кант. Піддавши критиці теорію природного права, І. Кант сформулював нову філософську парадигму в аналізі

держави і права, поклавши початок німецької класичної філософії. Його погляди були викладені в творах: «Критика чистого розуму», «Критика практичного розуму», «Критика здатності судження» та «До вічного миру». Він намагався за допомогою «критики чистого розуму» розчистити шлях для нового обґрунтування ідеалістичної етики та ідеалістичного вчення про державу і право.

Йому належить ідея необхідності для держави спиратися на право, орієнтуватися в своїй діяльності на нього. Кант проголошує ідею свободи особистості, дотримання державою її прав і свобод. У своїй концепції Кант, також як і попередники, відштовхується від ідеї суспільного договору. Але в теорії І. Канта люди укладають договір з метою взаємної вигоди і, відмовившись від зовнішньої свободи, одразу знаходять її, але вже в якості громадян держави.

Мислитель визначає державу як поєднання людей під дією права, уявляючи, таким чином, державу як чисто правову організацію. Мета держави – торжество ідеї права. Ідея І. Канта, таким чином, побудована на дотриманні при реалізації державної влади жорсткої, закріпленої правом, субординації. Закони, на його думку, служать регулятором для всіх державних органів, а також гарантом демократії.

В основу класифікації форм правління держави він ставить дві ознаки: число законодавчих суб'єктів і наявність або відсутність в державі поділу влади. За першою ознакою форми правління поділяються на автократичні (абсолютна монархія), аристократичні і демократичні. За другою ознакою Кант ділить форми правління на республіканські (де проводиться поділ влади) і деспотичні (без поділу влади).

Характерно, що він вважає автократію (абсолютну монархію) кращою формою, бо вона

є найпростішою з його точки зору, а демократію – найгіршою, як найбільш складну, хоча абсолютна монархія має тенденцію вироджуватися в деспотизм, але король з «високою душею» може, як запевняє Кант, «приборкувати себе справедливою» і управляти країною на основі права, суворо притримуючись основ законності.

Зміна державної форми революційним шляхом є неприпустимою, так як державний лад і закони святі й недоторканні: «Народ не має права чинити опір вищій законодавчій владі». Ідея поділу влад у Канта була пов'язана з їх рівновагою. Законодавча влада домінує над виконавчою владою і нею призначається; те ж саме відбувається і з судовою владою. Законодавча влада – вираз загальної волі, виконавча здійснює приватні цілі і завдання, серед яких одна з головних – забезпечення добробуту.

У принципі поділу державної влади філософ бачив найсуттєвішу належність правильного устрою держави: «Про ці три види влади правильніше буде сказати, що <...> воля законодавця бездоганна, здатність до виконання у верховного правителя нескорима, а вирок верховного судді незмінний» [1, с. 234, 237].

Учений чітко відокремлює державу як соціальний феномен (царство свободи) від сукупності (системи) її органів (державного апарату), за допомогою яких здійснюється сам процес управління. І. Кант пише, що в кожній державі існують три загальним чином об'єднані влади: верховна (суверенітет) в особі законодавця, виконавча в особі правителя (який править відповідно до закону) та судова в особі судді (яка присуджує кожному своє відповідно до закону) [2, с. 220].

Кант – прихильник справедливості, а водночас не залишає людині можливості відстоювати справедливість, протистояти тиранії: справедливою організацією суспільства, на його думку, повинно бути встановлення «вічного миру». Досягти цього в майбутньому можна завдяки утворенню федеративного союзу незалежних рівноправних держав республіканського типу. У такому суспільстві, на думку Канта, особі буде забезпечено реалізацію повної свободи й недоторканості. Правова держава, за Кантом, характеризується не як емпірична реальність, а як ідеальна теоретична модель, що нею слід керуватися як вимогою розуму і метою наших зусиль у практичній організації державно-правового життя [3, с. 51].

Своє бачення доведеної моделі суспільного устрою він виводив з розуміння людини як абсолютної цінності: «Людина... існує як мета сама по собі, а не лише як засіб для будь-якого використання з боку тієї чи іншої волі». Виходячи з цього, метою держави є забезпечення життєвого простору для реалізації свободи кожної людини шляхом правового упорядкування соціальних відносин. Зрештою, стверджує І. Кант, головною проблемою «людського роду, яку його примушує вирішити природа, полягає у досягненні всезагального правового громадянського суспільства» [4, с. 97].

Отже, держава у Канта – явище не патерналістське, тому її функції обмежені сферою правового захисту інтересів громадян. Він формулює такі правові принципи, які визначають

правопорядок в державі і гарантують громадянську свободу:

- 1) принцип суспільного договору;
- 2) принцип народного суверенітету;
- 3) принцип верховенства права;
- 4) принцип поділу влади.

Поняття права Кант вважає апіорним, однак це не означає, що його сутність є безпосередньо доступною пізнанню. «Поняття, дані а priori, – писав Кант, – наприклад, субстанція, причина, право, справедливість і т. д., точно кажучи, також не піддаються дефініції», саме тому «юристи і дотепер шукають дефініцію для свого поняття права». У той же час Кант усвідомлював, якою важливою є проблема праворозуміння, наскільки необхідно її поставити, належним чином сформулювати. «Питання про те, – відзначав він, – що таке право, становить для юриста такі самі труднощі, якими для логіка є питання, що таке істина».

Розуміння Кантом права тісно пов'язане з його розумінням волі як єдиного природженого права. «Воля, – відзначав він, – ... єдине первісне право, притаманне кожній людині в силу її належності до людського роду». Одночасно з цим Кант припускав, що, хоча у свідомості кожного розумного індивіда наявний моральний закон, людина може поводитися всупереч йому. Тобто свобода волі розуміється Кантом лише в негативному сенсі – як здатність особи діяти на власний розсуд, а отже, зводиться до її свавілля.

Але свавілля кожної особи важливо ставити в суспільстві у певні межі для того, щоб ніхто не міг порушити волю інших. Саме це завдання виконує право. Зміст і призначення права полягають у тому, аби увести волю і свавілля індивідів у розумні і загальнозначущі рамки. Право стосується лише дій і позначає тільки зовнішні межі допустимої поведінки, тобто виступає у вигляді заборон, припускаючи дозвіл не забороненого, і тільки право визначає «для усіх, що їм по праву має бути дозволене чи не дозволене» [5, с. 1–2].

Виходячи з цього, Кант дав таке визначення права: «Право – це сукупність умов, за яких свавілля одного (особи) поєднане зі свавіллям іншого з погляду загального закону волі». Іншими словами, завданням права є допускати лише таку діяльність людини, яка ззовні об'єктивно є сумісною з вимогою морального закону, який діє у суспільстві.

Вчення Канта про право стало основою для ідеалістичного напрямку в юридичній науці – нормативізму (чистої теорії права), що додає нормам права характер абсолютно незалежних від законів розвитку суспільного життя.

У 1796–1797 рр. публікує свою роботу «Основи природного права» Йоганн Фіхте. Цю роботу Фіхте пронизує пафос особистої свободи людини, а поняття права має своїм джерелом розум. Фіхте вважав, що можливість подолання кризових явищ сучасної йому епохи закладена в смислового субстраті політично суверенної держави нового часу – в «абсолютній державі» («державі розуму»), що виконує історичну місію по досягненню вищих історичних цілей. Тому, якщо безпосередні цілі держави спочатку визначаються завданнями самозбереження, то одночасно держава в абсолютному відношенні – це ще й свого роду інструмент, який слугує

засобом для досягнення вищих цілей духовного розвитку людини.

Фіхте, почавши з демократичних переконань («Основи природного права»), потім переходить на позиції етатизму. Він віддає державі вирішальну роль у справі організації суспільного устрою, розподілу станів на підставі виду зайнятості, калькуляції та суміщення громадян в єдине ціле. «Основи природного права» – це робота, написана як відповідь на бажання Наполеона оголосити економічну блокаду Англії. В ній Фіхте виражає впевненість в тому, що будь-яка держава в стані жити за рахунок власних ресурсів, не вдаючись до зовнішньої торгівлі.

Головне – правильно розподілити сили і види діяльності. Стан виробників (які видобувають сировину), художників (які обробляють її), купців (торговців всередині країни), чиновників, членів вільних професій повинні бути строго регламентовані та врівноважені. Саме держава (чиновники) відає розподілом працівників по галузях, і бажання індивідів зовсім не завжди беруться до уваги.

Адже головне – це вигода держави як цілого. Власність на блага і сировину належить державі; окремому члену дано тільки право на вільну діяльність (а не на продукти), якщо держава вважатиме це можливим; мова йде про власність – без володіння – на речі. «Тільки держава з'єднує невизначену кількість людей в одне ціле, в спільність (Allheit); тільки вона може дошукуватися (потреб) у всіх тих, кого вона приймає в свій союз; тільки через неї встановлюється власність, яка ґрунтується на праві» [6, с. 236]. Продовжуючи стояти на договірних позиціях, Фіхте, як ми бачимо, передає вирішальну роль державі, за якою, по суті, ховається клан чиновників. У названій роботі чітко видно перехід Фіхте на напівфеодальні позиції; в соціології він значно програє Гегелю.

Досягнення Канта і Фіхте у галузі філософського осмислення природного права, співвідношення права і влади значною мірою вплинули на концепцію права Г.В.Ф. Гегеля (1770–1831 рр.). Мислитель присвятив проблемам права низку робіт, зокрема: «Про наукові способи дослідження природного права, його місце у практичній філософії і його відношення до науки про позитивне право» (1802–1803 рр.), «Феноменологія духу» (1807 р.), «Філософія духу» (1817 р.) та ін. Найвизначнішою його працею вважають «Філософію права» (1821 р.), яка є своєрідним підсумком багаторічних досліджень філософа.

Гегель, на відміну від І. Канта, відмовився від ідеї суспільного договору, вважаючи державу продуктом свого роду реалізованої людьми внутрішньої закономірності розвитку суспільства. Гегель критикує ідею народного суверенітету, віддаючи перевагу спадковій конституційній монархії. В той же час мислитель визнає ідею верховенства закону і поділу влади в якості гаранта суспільної свободи. За Гегелем влади поділяються на: законодавчу, урядову і владу государя. Законодавча влада, на думку мислителя, – це влада визначати і встановлювати загальне, тобто виробляти правові норми. Урядова влада, яка за Гегелем поєднує функції судові і поліцейські, визначається ним як «влада підводити особливі сфери і окремі випадки під загальне» [7, с. 310].

Завдання урядової влади – виконувати рішення монарха. Повноваження монарха, за

Гегелем, формальні, вся об'єктивна сторона управління державними справами визначається законом. Таким чином, гегелівська ідея піднесла державну владу над особистістю правителя і не тільки не обмежила свободу особистості, а, навпаки, сприяла їй завдяки єдності та ієрархії влади, що діє за допомогою закону.

Втім деякі критики Гегеля наголошували на тому, що він виступав апологетом «тоталітаризму» та «поліцейської держави», заперечуючи права і свободи громадян, незалежності і самостійності громадянського суспільства, які в умовах тоталітаризму повністю політизуються і ідеологізуються, позбавляються самостійності та «поглинаються» тоталітарною системою [8, с. 31].

Однак Гегель, по-перше, ніколи не прославляв авторитарно-поліцейську державу, в якій правопорядок спирається не на розвинуту правосвідомість і правову культуру громадян, а на пильність влади, на її прагнення до надмірної опіки над підданими і настирливо-прискіпливе виконання функцій нагляду. Авторитарна держава, як правило, декларує, що вона піклується про благополуччя всього народу, про його матеріальне забезпечення та освіту, але це є ніщо інше як декларативні гасла, котрі суперечать реальній дійсності, в якій пересічні громадяни є безправними. Тоталітаризм Гегель розглядає з позиції права як антиправову, антидержавну форму організації політичної влади.

Цікаво, що Гегель і І.Г. Фіхте висловлювали протилежні погляди на роль і місце насильства в історії. Гегель сприймав схвально Велику Французьку революцію, а саме як важливу історичну подію, але він критично ставився до якобінського терору. І.Г. Фіхте, навпаки, у своїх теоретичних концепціях підтримував політику терору. «Щодо тих, хто таємно або відкрито готувлять виступ проти держави, – писав Фіхте, – держава має право застосовувати силу аж до фізичного знищення» [9, с. 86].

Уявлення Аристотеля й Платона про державу як досконалу (а отже – первинну за своєю суттю щодо окремого індивіда) моральну цінність філософ поєднує із запозиченими в Ж.-Ж. Руссо тезами про свободу як принцип держави [10, с. 71–72]. У трактуванні Г.В.Ф. Гегеля держава у своєму розвиненому вигляді становить конституційну монархію, засновану на поділі влади (на законодавчу, урядову та владу государя).

Під час розробки власної концепції правової державності Г.В.Ф. Гегель, у цілому погоджуючись з ідеями Дж. Локка й Ш.-Л. Монтеск'є, називає належний поділ влади в державі гарантією публічної свободи. Водночас він вважає твердження про самостійність видів влади та їх взаємне обмеження помилковим, оскільки за такого підходу вже ніби передбачається їх взаємна ворожість, явна протидія. У результаті виникає лише «загальна рівновага», а не «жива єдність». Мислитель підтримує таку органічну єдність влади, за якою всі три її гілки виходять із могутності цілого та постають його органічними частинами [11, с. 41]. Саме в пануванні цілого, у залежності й підпорядкованості різних гілок влади державній єдності полягає сутність внутрішнього суверенітету країни.

Для Гегеля проблема права, законності та справедливості являла собою не тільки важливе науково-філософське, але й морально-етичне значення. В розумній державі, на глибоке

переконання мислителя, хороші закони ведуть до її процвітання, а вільна власність є основною умовою її благополуччя. «Оскільки я як громадянин включений у своє приватне життя, то я маю право вимагати, щоб і моє приватне благополуччя охоронялось державою та її соціальним інститутом – поліцією», яка, на його думку, виконує тільки зовнішні функції «регулювання зовнішніх відносин, усвідомлення їх необхідності та управління» [7, с. 452].

Для Гегеля правові закони та правова держава – це дійсність, тобто практична реалізованість розуму у певних формах буденного існування людей. На переконання Гегеля, людина є вільною саме як духовна істота. Вільна людина та вільні установи формуються лише у ході тривалого історичного розвитку, у процесі якого людина формує себе саму як вільну сутність та свій світ свободи, права та держави.

На думку філософа, право є «царством реалізованої свободи, світ духу» [8, с. 51]. Згідно з Гегелем, держава – це також право, він мав на увазі конкретне право (вся система права, що містить у собі визнання всіх інших, більш абстрактних прав – прав особи, сім'ї та суспільства). З тією обставиною, що у цій діалектичній ієрархії прав держава як найбільш конкретне право перебуває на вершині правової піраміди, пов'язано піднесення Гегелем держави над людьми та суспільством.

Інакше кажучи, Гегель на перше місце ставить інтереси загального – держави, громадянського суспільства, яке виражає всезагальний інтерес, що сприяє захисту, й одиничного, тобто кожного індивіда. Гегель дає чітку відповідь на те, хто саме забезпечує цю безпеку і правопорядок. Це «держава як всезагальна воля і розум», у якій «свобода досягає свого вищого права. і ця самоціль володіє вищим правом по відношенню до одиничної людини, вищий обов'язок якої полягає в тому, щоб бути членом держави» [7, с. 279]. Тільки в державі, яка володіє духом, сам «індивід володіє об'єктивністю, істиною і мораллю лише тією мірою, якою він є членом держави».

Висновки. Отже, генезис класичної німецької доктрини влади і права формулювалася, перш за все, як ідея пов'язаності держави правом, його основними, моральними засадами. В працях І. Канта та Г.В.Ф. Гегеля була започаткована ідея «правової держави». Так, у І. Канта ідея правової держави виходить із всієї його концепції про право та державу. На думку філософа, справжнє призначення права полягає у надійному гарантуванні для людської моральності того соціального простору, у якому вона могла б нормально себе виявити, де могли б безперешкодно реалізуватися свобода і громадянська рівність індивідумів. Держава, у розумінні Канта, є об'єднанням великої кількості людей, які підкоряються правовим законам, тобто метою держави, як владного утворення, є торжество ідеї права.

Йому належить ідея необхідності для держави спиратися на право, орієнтуватися в своїй діяльності на нього. Кант проголошує ідею свободи особистості, дотримання державою її прав і свобод. У своїй концепції Кант, також як і попередники, відштовхується від ідеї суспільного договору. Але в теорії І. Канта люди укладають договір з метою взаємної вигоди і, відмовив-

шись від зовнішньої свободи, одразу знаходять її, але вже в якості громадян держави. Ідея І. Канта, таким чином, побудована на дотриманні при реалізації державної влади жорсткої, закріпленої правом, субординації.

На протигагу Канту, Йоганн Фіхте ставить вигоду держави в основу своєї правової концепції. Власність на блага і сировину належить державі; окремому члену дано тільки право на вільну діяльність (а не на продукти), якщо держава вважатиме це можливим; мова йде про власність – без володіння – на речі. Тільки державі Фіхте надає можливість об'єднати невідзначену кількість людей в одне ціле, в спільність (Allheit); тільки вона може дошукуватися (пошук) у всіх тих, кого вона приймає в свій союз; тільки через неї встановлюється власність, яка ґрунтується на праві».

Продовжуючи стояти на договірних позиціях, Фіхте передає вирішальну роль державі, за якою по суті справи ховається клан чиновників. У названій роботі чітко видно перехід Фіхте на напівфеодалні позиції; в соціології він значно програє Гегелю.

Гегель, на відміну від І. Канта, відмовився від ідеї суспільного договору, вважаючи державу продуктом свого роду реалізованої людськи внутрішньої закономірності розвитку суспільства. Гегель критикує ідею народного суверенітету, віддаючи перевагу спадковій конституційній монархії. В той же час мислитель визнає ідею верховенства закону і поділу влади в якості гарантування суспільної свободи.

Гегель на перше місце ставить інтереси загального – держави, громадянського суспільства, яке виражає всезагальний інтерес, що сприяє захисту й одиничного, тобто кожного індивіда. Гегель дає чітку відповідь на те, хто саме забезпечує цю безпеку і правопорядок. Це – держава. Таким чином, гегелівська ідея піднесла державну владу над особистістю правителя і не тільки не обмежила свободу особистості, а, навпаки, сприяла їй завдяки єдності та ієрархії влади, що діє за допомогою закону.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кант І. Сочинения / І. Кант. М.: Мысль, 1966. – 478 с.
2. Петренко В.В. Справедливість в сучасній соціально-філософській теорії: як працює аристотелівська ідея правосудності? / В.В. Петренко, І.А. Эннс // Scholae. Філософське антиковедення і класическа традиція. – 2015. – Т. 9. – № 2. – С. 211–220.
3. Терзі О.С. Розвиток історії ідеї правової держави / О.С. Терзі // Наука. Релігія. Суспільство. – 2008. – № 1. – С. 148–152.
4. Новгородцев П.І. Кант і гегель в їх учениях о праве и государстве: два типических построения в области философии права / П.І. Новгородцев. – М.: Издательство Бр. Башмаковых, 1901. – 240 с.
5. Положенцев А.М. Основная идея канта / А.М. Положенцев // Кантовский сборник. – 2010. – № 3. – С. 1–8.
6. Фихте И.Г. Замкнутое торговое государство / И.Г. Фихте. – СПб.: Мифрил, 1993. – 1485 с.
7. Гегель Г.В.Ф. Философия права / Г.В.Ф. Гегель. – М.: Мысль, 1990. – 524 с.
8. Нерсесянц В.С. Философия права гегеля / В.С. Нерсесянц. – М.: Юристъ, 1998. – 352 с.
9. Бур М. Фихте И.Г. / М. Бур. – М.: Мысль, 1965. – 166 с.
10. Дзьобань О.П. Теоретичні основи поділу та взаємодії влади (історико-філософський аспект) / О.П. Дзьобань // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2004. – № 1. – С. 60–80.
11. Гомеров И.Н. Государство и государственная власть: предпосылки, особенности, структура / И.Н. Гомеров. – М.: ЮКЭА, 2002. – 830 с.